

İktisadi Krizler, İktisadi Ahlak ve Tarihten Alınmayan Dersler

Naib ALAKBAROV

Dokuz Eylül Üniversitesi / Siegen Üniversitesi

Tüm dünyayı kasıp kavuran ekonomik kriz birçok soruyu da beraberinde getirdi. Ekonomik kriz, aynı zamanda iktisat biliminin krizi olarak değerlendirilmektedir, çünkü bu kriz ünlü iktisatçıların önemli çoğunluğu ve bilim adamları tarafından daha önce fark edilmedi. Bilim adamları bir ekonomik sonuç gerçekleşikten sonra bu ekonomik sonuca götüren sebep ve sürece yönelik sayısız hesapsız fikir söyleme alışkanlıklarına bir yenisini daha eklediler. Evet, en yüksek seviyede kabul edilen ekonomik dergilerde ilk bakışta korkutucu matematik işlemleri içeren makaleler yayınlayan ekonomistler de bu krizi öngöremediler. Bundan önceki krizlerde olduğu gibi.

Hiç unutmam, üniversitede okuduğum ilk yıllarda hocamdan sürekli duyduğum bir ifade fardı. Hocam klasik homo oeconomicus kavramını açıklarken her zaman şunu söylerdi: Homo economicus kendi çıkarını maksimumlaştırmaya çalışan ve rasyonel davranan ekonomik bir birimdir. Örneğin, bir kişi A'yı B'ye tercih ederken B'yi de C'ye tercih ediyorsa, o zaman A'yı da C'ye tercih etmelidir. Çünkü rasyonel davranma ve homo oeconomicus olma ancak böyle bir sonucu öngörmektedir. Bu temel prensip klasik iktisadın en temel varsayımlarından biridir. Üniversitede hocamın üzerinde durduğu bir konu vardı: Homo oeconomicus ahlaklıdır. Kendi çıkarlarını maksimumlaştırmaya çalışırken başkalarına zarar vermeyi düşünmez, yalan konuşmaz. Aslına bakarsak klasik iktisatçılar tüm ekonomi teorilerinde ahlak kavramıyla yoğrulmuş bir sonuca yönelmeye çalışmışlardır.

Fakat gerçek hayata baktığımızda ise klasik ve neoklasik iktisadi varsayımların gerçekten uzaklaştığını söyleyebiliriz. Örneğin Köln Üniversitesinde bilim adamları, bilgisayar başında bir-birinden habersiz oturtulmuş 34 insanın ekonomik davranışlarını izlemeye ve tahminde bulunmaya çalışmışlardır. Burada, oyun teorisi çerçevesinde örneğin, A şahsına 100 Euro verilmektedir ve bu miktardan herhangi bir miktarı

B şahsına verdiği taktirde geri kalanın kendisinin kazanacağı söylenmiştir. Eğer B şahsı A'nın vereceği parayı reddederse o zaman hem A, hem de B para alamayacağı söylenir. Klasik iktisada göre rasyonel davranan A şahsı 99 Euro'yu kendisine almakla 1 Euro'yu B şahsına verir. B şahsı da A'dan gelen 1 Euro'yu kabul etmelidir. Bu şekilde her iki kişi para alabilmektedir. Çünkü A, 99 Euro'yu kendisine almakla rasyonel davranmakta ve B de 1 Euro'yu alarak 1 Euro'nun hiç para olmamasından daha iyi olduğunu düşünmektedir. Fakat bilim adamları ilginç sonuçlar gözlemlemişlerdir. A şahsı 99 Euro'yu kendisine alıp 1 Euro'yu B şahsına verirken, B şahsı klasik iktisadın öngördüğü gibi davranmayıp 1 Euro'yu reddetmektedir. Çünkü B şahsı adaletsiz davrandığına inandığı A şahsını bu şekilde cezalandırdığını düşünmekte ve kendi kazancından da vazgeçmektedir. Böylelikle hem kendisi, hem de A şahsını parasız bırakmaktadır. Araştırmaya tabi tutulanların ortalama kabul ettiği teklif 40 Euro'nun üzerinde olmuştur. Yani 40 Euro'nun altındaki tüm durumlarda şahıs karşı taraftan gelen önerileri reddederek hem karşı tarafı cezalandırmış, hem de kendi kazancından vazgeçmiştir. Oyunculara kısa bir şekilde birbirlerinin resimleri gösterildiğinde veya birbirleri ile kısa da olsa konuşma imkanları sunulduğunda ise oyuncuların centilmenliği 50 Euro'ya yükselerek 100 Euro yarı-yarıya bölünmüştür.

Bu durumda kişilerin toplumsal faydayı maksimumlaştırmayan ve sadece kendi çıkarlarını maksimumlaştırmaya yönelik davranışlar içinde buldukları görülmüştür. Bilim adamları oyununun kurallarını biraz değiştirmişler. Yeni kurallara göre B şahsı A'dan gelen miktarı reddetme hakkına sahip değildir. A şahsı B'ye vereceği paranın reddedilemeyeceğini anladığında B'ye var olan paranın sadece %20-25'nin aktardığı görülmüştür.

B şahsı kendisine karşı taraftan iletilen parayı reddettiğinde bilim adamları B şahsının bey-

nindeki gelişmeleri görüntüleyebilmişler. Bilim adamlarının izlenimlerine göre B şahsı karşı tarafın önerdiği parayı reddettiğinde beyninin ödülleme merkezi aktifleşmektedir. Yani bu durumda B şahsı adaletsiz davrandığına inandığı karşı tarafı cezalandırarak kendi alacağı parayı da reddetmekte, fakat para kazanmış gibi bir düşünce içine girmektedir. Bu araştırma sonuçları neyi göstermektedir? İnsanlar hiç de klasik iktisadın öngördüğü gibi rasyonel değillerdir. İnsanların kendi içlerinde var olan egoist davranış şekli ve centilmenlik insanları rasyonel davranmaktan uzaklaştırmaktadır. İnsanlar, karşılıklılığın, centilmenliğin ve eşitsizliğin hem piyasalarda, hem ticarete, hem de işletmelerde olduğuna inanmaktadırlar. Yani insanlar ekonomistlerin öngördüğünden farklı davranışlarda bulunmaktadırlar. Başka bir araştırma ise ekonomistlerin ekonomist olmayanlara göre daha egoist davranışlar içinde olduğunu göstermektedir. Örneğin iktisat bölümünde okuyan ve iktisat bölümünde okumayan öğrenciler arasında bir araştırma yapılmıştır. Toplam bir para belli sayıda kişiler arasında eşit bir şekilde paylaşılmıştır. Bireyler bu parayı ya özel amaçları için, ya da kamu yararına kullanma seçenekleri ile karşı karşıyadırlar. Özel amaçları için sadece onlara verilen toplam miktarı kullanabilmektedirler. Aynı zamanda ortaya bir torba konulmuştur ve kişilerin bu torbaya atıkları para, 1'in üzerindeki bir rakamla çarpılarak deneye tabi tutulan kişiler arasında tekrar eşit bir şekilde paylaşılacağı bildirilmiştir. Eğer, kişiler paranın tümünü özel amaçları için kullanırlarsa, o zaman sadece onlara verilen miktar ile yetinmek zorunda kalmalıydılar. Fakat bu paranın tümünü ortak torbaya attıklarında ise onlara daha önce aldıklarından daha fazla bir miktar tekrar dağıtılacaktır. Bireyler, onlara verilen paranın tümünü torbaya attıklarında, oyunun toplam sosyal faydası maksimize edilmiş olur. Ve bu şekilde toplumsal fayda da maksimumlaştırılmaktadır.

Fakat gerçek hayat ise Klasik iktisadın öngördüğünden biraz daha farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. Araştırma sonuçlarına göre, iktisat bölümünde okumayan öğrencilerin kendilerine verilen paranın yaklaşık yarısını ortak torbaya attıkları halde, iktisat bölümü öğrencileri ise paranın sadece %20 kadarını ortak kutuya atmışlardır. Yani iktisat bölümünde okumayan öğrencilerin toplumsal sosyal faydaya katkıları, iktisat bölümü öğrencilerinden daha fazladır. Araştırma

sonuçları iktisat bölümü öğrencilerinin daha fazla egoist davranışlar sergilediklerini göstermektedir. John Carter ve Michael Irons'ın ortaya koydukları gibi, deneye tabi tutulanların öğrenim süresi ne kadar çok uzunsa, iktisat bölümü öğrencileri ile iktisat bölümünde okumayan öğrenciler arasında egoist davranış farkı da o kadar artmaktadır.

Robert Frank, Thomas Gilovich ve Dennis Regan'ın değişik sınıflarda okuyan öğrencilere yönelik yaptıkları araştırmalarda ise sürekli olarak kendi çıkarını maksimize etmeyi amaç edinen modellerin, kişilerin işbirliği isteklerini azaltabileceği gösterilmektedir.

Gerçekten, iktisatçılar diğer insanlardan daha mı kötüdürler? Belki bu sorunun cevabı üzerinde o kadar da düşünmeye ihtiyaç yoktur. Çünkü bu o kadar da önemli değil. Bizim için önemli olan kişilerin davranış şekillerini ve onları bu davranışa iten faktörleri öğrenmektir. Örneğin, araştırmalar kişilerin davranışlarının diğer kişilerin davranışlarına bağlı olduğunu göstermektedirler. Kişiler, eğer karşı tarafın adaletsiz davrandığına inanırlarsa, bu durumda daha az işbirliğine yönelmektedirler. Aslında bu durum, belki de böyle davranışta bulunan kişilerin daha fazla homo oeconomicus modelini içselleştirdiklerinin bir göstergesidir. Çünkü egoist davranışta bulunduğu inanılan kişiyi cezalandırmakla, rasyonel davranıldığına inanılmaktadır.

Egoistlik aslında her insanın içinde var olan bir özelliktir. Ancak, bu araştırmaların ortaya koyduğu en önemli sonuç, insan davranışlarının yönlendirilebileceği olgusudur. Yani ekonomi politikalarıyla ekonomik hayat yönlendirilebilir. Devletçi ekonomistlerin ortaya koyduğu gibi insan davranışlarını "kalıba sokarak" veya liberal ekonomistlerin ortaya koyduğu gibi devleti tümüyle "ekonomiden çekerek" bir netice elde etmeye ihtiyaç yoktur. Devlet, ekonomik yaşamın içinde düzenleyici ve yönlendirici görevinde bulunarak daha fazla toplumsal sosyal faydanın "optimumlaşmasına" katkıda bulunabilir. Bu, hem ekonomi bilimi açısından, hem de ekonomik faaliyet açısından çok önemli bir sonuçtur.

Tanınmış siyaset bilimcilerden Elmar Altvater "ekonomi içinde daha fazla politikaya ihtiyaç olduğunu" bildirmektedir. Örneğin, Altvater'in or-

taya koyduğu gibi sanayi devriminden beri dünya ekonomisinin yıllık ortalama büyüme hızı her yıl %2 ve daha fazla olmuştur. Böyle yüksek büyüme hızı insanlık tarihinde görülmemiştir. Sürekli olarak büyüme ihtiyacı ve bu büyümeyi reel ekonomiye dayandırmadan, daha yüksek risklerle ekonomik olarak kabul edilebilir sınırların dışına çıkarak ekonomik faaliyet içinde bulunmak, ekonomileri eninde sonunda krize sürüklemektedir. Gerçekleştirmeye çalıştığımız böyle bir yaşam modelini devam ettirebilmek için, bir gezegen bize yetmez. Bu yaşam modelini sürekli kılmak için bizim en az 5 gezegene ihtiyacımız var., ama bu gezegenler yok. emek ki bu yaşam modeli devam ettirilemez.

İktisat politikası, ekonomik ahlak, finansla kriz, fonlar...Bu gibi sözler son günlerde sık sık duyulmaktadır. Örneğin, “finansal kriz” Almanya’da 2008 yılının sözü olarak seçildi. Dünya ekonomik krizine karşı önlemler almak ve ileriki yıllarda bu gibi krizlerin oluşumunu engellemek için 02-03. Nisan 2009 tarihinde Londra’da G20 zirvesi toplandı. Zirve sonunda alınan kararlar değerlendirildiğinde, birçok iktisatçı bu zirveyi “boşuna kaybedilen zaman” olarak değerlendirdi. Kabul edilen kararlar daha çok “piyasaların beklenti parametresini” olumlu yönde değiştirerek “günü kurtarmaya yönelik” olarak değerlendirildi. G20 zirvesine göre finansal piyasalardaki önemli aktörler, koordineli olarak çalışmalı ve bu birimler üzerinde kontrol mekanizması güçlendirilmelidir. Alınan kararlar gereği; a) Yaklaşık 1.1 trilyon dolarlık yeni bir kaynak paketi açılacak, b) Bu paket kapsamında IMF’ye 750 milyar dolarlık ilave kaynak sağlanacak, dünya ticaretinin canlandırılması için de 250 milyar dolarlık bir fon yaratılacak, c) Vergi cennetleri kontrol altına alınacak, d) Bankacıların gelirleri sıkı kontrole tabi tutulacak, e) IMF ile birlikte faaliyet göstermesi öngörülen yeni bir finansal istikrar kurulu oluşturulacak, f) Hedge fonların aktivitelere sınır getirilecek, g) Mali alanda sıkı kontrol politikaları uygulanacaktır

G20 liderlerinin sağladığı anlaşma gereği, IMF kaynaklarının 750 milyar dolara çıkarılması öngörülmüyor. IMF’nin kriz için kullandığı kaynak 500 milyar dolar artırılabilecek. Ayrıca IMF’ye Özel Çekim Hakkı olarak 250 milyar dolar sağlanacak. İhtiyacı olan ülkeler için para basma olarak tanımlanan bu tedbirle birlikte kaynaklar 750

milyar dolara çıkacak. Böylece IMF’nin kasası doldurulacak.

Daha sonra? Daha sonrası yok. Nasıl? O da yok. Açıklamada kredilerin yeniden canlandırılması, büyümenin ve iş olanaklarının yeniden artırılması için 1.1 trilyonluk bir paket üzerinde anlaşma sağlandığı bildirilmektedir. Karar gereği 250 milyar dolarlık ticareti canlandırma fonuyla birlikte paketin büyüklüğü 1.1 trilyon dolara ulaşıyor. Dikkat edilirse pakete göre en esas kararlardan biri dünya dış ticaretinin canlandırılması üzerine alınmıştır. Aslına bakılırsa bu durum anlaşılır olarak görülmelidir. Çünkü tüm dünyada ekonomik durgunluk yayılmakta, firmalar kapılarına kilit vurmakta ve işsizlik artmaktadır. Diyelim ki “bugünü” kurtardık. Peki ya gelecekte bu tip krizlerin oluşması nasıl önlenecek? Diyelim ki G20 zirvesinde alınan karar gereği, piyasalar üzerinde kontroller artırılabilecek ve IMF ile birlikte çalışacak yeni bir finansal istikrar kurulu oluşturulacak. Dünyada başı-boş dolaşan trilyonlarca liralık sermayeyi göz önünde bulundurursak bu hiç de kolay olmayacak. Çünkü bu sermaye her zaman daha yüksek kar etmek için daha yüksek riskli ve daha az kontrollü faaliyetlere yönlendirilmelidir. Bu başıboş dolaşan sermayenin sahibi de bu sermaye hareketlerinin regüle edilmesi gerektiğini söyleyen ekonomilerdir. Örneğin, bu ülke ekonomilerine ait firmaların milyarlarca dolarlık kar elde etmeleri ve yöneticilerinin milyonlarca dolarlık prim elde etmeleri ancak ve ancak başıboş dolaşan sermayenin, kontrolsüzlüğün, monopolün ve yüksek riskli faaliyette bulunmanın bir sonucudur. Amaç belli, bu amaca götürecek araçlar belli, bu araçları kullanıp bu amaca götürecekler belli. Ben inanmıyorum.

Dediklerimi biraz da olsa kanıtlamak istiyorum. G20 zirvesinde esasen başıboş dolaşan sermayenin en önde gelen sahiplerinden olan ABD ve İngiltere, ileride bu tip krizlerin oluşmasını engelleyici somut kararlar alınmasını önlediler. Ayrıca, son ekonomik krizle birlikte, ekonomi ve ahlak kavramlarının birbirine uygunluğu konusu tartışılmaktadır. Örneğin, Alman Deutsche Bank’ın menajeri Josef Ackermann’ın geliri primler dahil 13.591.243 Euro, SAP firmasının yöneticisi Henning Kagermann’ın yıllık geliri 9.030.500 Euro, RWE şirketinin yöneticisi Harry Roels’in geliri 8.200.000 Euro, Linde firmasının yöneticisi Wolfgang Reitzle’nin yıllık geliri 8.198.573

Euro, Daimler Chrysler'in yöneticisi Dieter Zetsche'nin geliri 7.819.024 Euro, E.on şirketinin yöneticisi Wulf Bernotat'ın geliri 6.394.808 Euro, Metro firmasının yöneticisi Hans-Yoachim Körber'in yöneticisi 6.388.000 Euro, Henkel'in yöneticisi Ulrich Rehner'in geliri 6.098.172 Euro, Allianz'ın yöneticisi Michael Dieckmann'ın geliri 5.665.000 Euro ve Alman Lufthansa'nın yöneticisi Wolfgang Mayrhuber'in geliri 5.072.180 Euro olmuştur. 2008 yılında ekonomik kriz sebebiyle bu gelirlerde önemli azalmalar görülse de, şirket yöneticilerine ödenen yüksek primler ve yönetici ücretleri, özellikle ekonomik krizin en sert şekilde hissedildiği ülkelerde, aktüalitesini kaybetmeden tartışılmaya devam etmektedir. Bir ekonominin ne kadar ahlaka ve ne kadar siyasete ihtiyacı vardır? Bir ekonominin ahlak kuralları yasalarla mı düzenlenmelidir? Belki şu soru konunun ciddiyetini anlamamız açısından bize biraz daha fazla yardım eder: Porsche firmasının en üst düzey yöneticisine ödenen prim miktarı, diğer tüm Porsche çalışanlarına ödenen prim miktarından fazla ise, bu durum sadece piyasa kuralları çerçevesinde mi değerlendirilmelidir? Bir soru daha: Böyle yüksek primlerin ödendiği bir firmanın bu günlerde ödeme sıkıntısı çekmesi ve iflas tehlikesi ile karşı-karşıya gelmesi ve sonunda binlerce kişinin işsiz kalarak ekonominin bütünüyle bir darboğaza sürüklenmesi, piyasa şartlarıyla "iyi niyet yaklaşımları" ile açıklanabilir mi? Yoksa "bu hoş görünmeyen" durum, son ekonomik krizin bir numaralı suçlusu olarak görülen "yönetici sınıfının" primlerinin ve gelirlerinin haksızlığının tartışılmasına kadar götürülmeli midir? Başka bir örnek daha. Devlet yardımları ile (yaklaşık 200 Milyar Dolarlık) ayakta kalan ve sadece geçtiğimiz yıl 40,5 Milyar Dolar zarar eden dünyanın en büyük sigorta şirketi olan American International Group (AIG)'nin yöneticilerinin, 450 Milyon Dolar tutarında prim almaları ahlaki davranış mıdır?

Ekonomi biliminin bir alt bilimi olan, ekonomik ahlak bilimi, özellikle ahlaki esasları dikkate alarak ekonominin ahlaki sorunlarına yönelik temel uygulanabilir yöntemler geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu durumda önerilen yaklaşımlar sadece ekonomi biliminin değil, aynı zamanda sosyal bilimlerin esaslarını da dikkate almaktadır. 200 yıl önce ünlü Alman filozofu Goethe "korsanlık, savaşlar ve ticareti" bir-birinden ayrı olarak düşünememekteydi. Klasik ekonomi bili-

mi, kişilerin faydasını ve firmaların karını maksimumlaştırmaya çalışırken toplumsal faydanın da otomatik olarak maksimumlaşacağını söylemektedir. Ama birçok yeni yaklaşım, örneğin "Mekanizma Dizayını Teorisi" gibi yaklaşımlar toplumsal faydanın hiç de klasiklerin öngördüğü gibi otomatik olarak maksimumlaşamayacağını göstermektedirler. Ekonomik ahlak bilimi de makro çerçevede ekonomik sistemlerin, örneğin kapitalizmin ahlaki yönlerini ve problemlerini araştırmayı ve çözüm önerileri sunmayı amaç edinmektedir. Kapitalist ekonomik sistem çerçevesinde örneğin, gelirin adil dağılmaması sorunu incelenmektedir. Mikro çerçevede ise örneğin firma ahlakı üzerinde durularak firmaların çevre sorumluluğu araştırılmaktadır. Mikro çerçevede aynı zamanda kişilerin çalışma arkadaşlarına karşı davranışları ve doğayı esas alan firma mallarına karşı olan tutumları esas alınmaktadır. Alman ders kitaplarında ekonomik ahlak ve firma ahlakı birbirinden ayrılmaktadır. Ekonomik ahlak daha çok ekonomik ve ahlaki davranışları dikkate alarak teorik çerçeve oluştururken, firma ahlakı kavramı ile ise firma bazında ahlaki yaklaşımlar ortaya atılmaktadır. İngiliz ders kitaplarında ise iktisadi ahlak "business ethics" adı altında bu konu incelenmektedir.

İktisadi ahlak esasen a) **genel iş ahlakını** (firmaların sosyal sorumluluklarını, şirket ve hissedarları arasında güven, hak ve sorumluluk ilişkisi, farklı firmalar arasında etik davranışlar, şirket yönetimi, firmalar tarafından yapılmış siyasi katkılar, hukuk reformu, şirket içi ölümler¹, firma etik politikalarının pazarlama aracı olarak kullanılması konularını; b) **muhasebe ahlakını** (yaratıcı muhasebe, kazanç yönetimi, yanılıcı mali analiz konularını, şirket içi algı-satgı, menkul işlem dolandırıcılığı, kova ticarethanesi (bucket

1 Bu konu özellikle bazı ülkelerde suç kabul edilmektedir. Bu ülkelerde şirket hatasından dolayı ölüm olayı olursa, o zaman şirket cezalandırılmakta veya kınanmaktadır

shops)², döviz kuru dolandırıcılıkları³ gibi mali piyasalarda oluşan suçları incelenmektedir. Bu başlık altında aynı zamanda şirket menajerlerine ve üst düzey yöneticilerine yapılan ödemeler de incelenmektedir. Burada aynı zamanda rüşvet, siyasi rüşvet, firmaların herhangi bir hizmetten yararlanmayı kolaylaştıran ödemeleri, anti rekabetçi ve toplum değerlerine karşı yapılan uygulamalar incelenmektedir⁴; c) **insan kaynakları yönetimi ahlakını** (dil, din, ırk, cinsiyet, dış görünüş, ağırlık farkı gözetmek; işçi ve işveren arasında hak ve sorumluluk ilişkisi (geleneksel bakış); işyerinde demokratik ilkelerin uygulanması; işçinin ve işverenin kişisel dokunulmazlığını içeren konular⁵; iş sözleşmesinin adil olup olmadığı ve bir firmada işveren ve işçi kesimi arasında güç dengesi gibi konular⁶ incelenmektedir); d) **pazarlama ve satış ahlakını** (bu konu altında daha çok medyanın da kullanılması yoluyla manupule edilen (medya ahlaki) değerler ve davranışlar incelenmektedir. Buraya fiyat kararlaştırması⁷, fiyat farklılaştır-

ması⁸, piyasanın kaymağını almaya yönelik fiyat uygulaması⁹; rekabeti önleyici uygulamalar¹⁰; belirli pazarlama teknikleri, örneğin hileli bir şekilde firma faaliyetinin çevreye uygun olduğunun gösterilmesi (greenwash)¹¹, yem at ve değiştir¹² (bait and switsch), hile veya yem atma yoluyla pazarlama tekniği (shill)¹³, ağ pazarlaması (viral marketing)¹⁴, spam¹⁵, piramit sistem yöntem¹⁶, planlaştırılmış eskitme (planned obsolescence)¹⁷;

ve ortak fiyata satması-fiyat karteli.

8 Bu durumda belli bir firma belirli ürünleri değişik fiyatlardan piyasaya sunmaktadır.

9 İlk önce bir mal gerçek değerinin üstünde bir fiyata piyasaya sokulmakta ve daha sonra belirli aralıklarla fiyat indirilmesine gidilmektedir

10 Örneğin anti tröst yasaları.

11 Bu kavram daha çok halkla ilişkiler yöntemlerinden biri olarak eleştirilmektedir. Firmanın mallarını çevre sorumluluğu içerisinde ürettiğine dair kamuda bir imaj yaratılmasını kapsamaktadır

12 Bu pazarlama tekniğinde bir ürünün kar sağlamayacak şekilde ucuz bir fiyattan reklamı yapılmakta ve potansiyel müşteriler çekilmektedir. Fakat daha sonra bu ürünün kalma-dığı ve onun yerine başka bir ürün (daha pahalı ve satıcıya daha fazla kar sağlayan) verebilecekleri belirtilmektedir. Bu kavram pazarlama tekniği dışında da kullanılmaktadır.

13 Satıcının veya kumarbazın veya herhangi bir politik grubun müşteri çekmek, taraftar toplamak ve işlerini kızıştırmak için birilerini kullanması, yani hileli satış tekniği. Bu kavram daha çok kalabalık psikolojisinin dikkate alınması yoluyla gerçekleştirilmektedir.

14 Bu pazarlama tekniğinde sosyal ağ ve basın kullanılarak bir pazar, kampanya ve ürün ile ilgili alışılmadık bir haber yayınlanmaktadır.

15 Bu pazarlama tekniği elektronik haberleşme yöntemlerinin kullanılması ile daha çok reklam amaçlı ve talep edilmeden gönderilen bilgileri içermektedir.

16 Bu pazarlama yönteminde sisteme her zaman yeni katılımcılar kazandırılması gerekmekte ve bu şekilde yeni katılımcıların para ödemesi veya yatırım yapması ile sistem çalıştırılmaktadır. Birçok ülkede bu sistem yasaktır.

17 Bu durumda bir ürün üretim aşamasında bilerek hatalı üretilmekte veya ürün üretilirken kalitesiz hammadde kullanılmaktadır. Bazen de bir ürün (örneğin bilgisayar) üretilirken, garanti süresi sonrası kullanma kılavuzunda yazılmayan, fakat sadece uzman kişiler tarafından fark edilen bütün sistemin çöküşüne götürecek veya bütün sisteme zarar verecek mekanizmalar yerleştirilmektedir. Bu ürün sadece servis uz-

2 Bu ticaret yöntemi özellikle Kuzey Amerika'da 19'cu yüzyılın sonları ve 20'ci yüzyılın evvelerinde görülmüştür. Burada hisse senetleri bu işle uğraşan bürolarda alınıp satılmaktadır, fakat bu siparişler gerçek alım satıma dönüşmemektedir. Siparişler bir kovaya iliştilmektedirler. Ters yönde gerçekleşen satış ve alış siparişleri işlem yapılmasını gerçekleştirmekte ve satış ile alış arasındaki fark karı oluşturmaktadır. Eğer örneğin alış siparişi 10 TL, satış siparişi de 9 TL ise o zaman ticarethane sahibi 1 TL'lik kar elde etmektedir. Bundan ilave bu kavram, hisse senetlerini şüpheli değer üzerinden satan bir aracı veya satıcı firmayı da kapsamaktadır. Bu işlem birçok ülke tarafından suç olarak algılanmaktadır.

3 Döviz kuru piyasalarında yapılan manipülasyonlar. Piyasaya girerek algı ve satgı yoluyla aşırı kar elde etmeye yönelik davranışlar.

4 Enron ve Worldcom firmalarında görülen muhasebe skandalları konuya örnek gösterilebilir.

5 Örneğin işyerinde gizlice izlemeler veya uyuşturucu madde testi veya işveren durumunda yetkisini kötüye kullanma iddiası.

6 Kölelik, çalışma hukuku, sözleşmeli çalışma yükümlülüğü (indentured servant)- bu durumda işçi belli bir süre ile (genelde 3 ile 10 yıl arasında) işveren için çalışmakta ve işveren işçiye para ile ödeme yapmak yerine onun yaşamsal giderlerini (yiyecek, giyecek ve s.) karşılamaktadır. Bu kavramın kölelikten farkı belli bir süre ile sınırlı olması ve yükümlülüklerin imza ile belirlenmiş olmasıdır.

7 Firmaların belli ürünlerin fiyatını anlaşılarak belirlemesi

reklam içeriğini (örneğin bilinçaltı reklamları¹⁸, saldırı reklamları¹⁹, reklamlarda cinsel unsurların ön plana çıkarılması²⁰ gibi teknikleri kapsamaktadır), okullarda ve diğer eğitim yerlerine yönelik pazarlama teknikleri²¹, yeraltı piyasası²² ve gri piyasaları²³ konularını; e) **üretim ahlakı** (kusurlu, bağımlılık yapan, doğal olarak tehlikeli mal ve hizmet üretimi²⁴, firma ve doğa arasındaki ahlaki

ilişkiler²⁵, yeni teknolojilerin kullanılmasından kaynaklanan ahlaki problemler²⁶, üretim testi ahlakı²⁷), f) **entelektüel mülkiyet, bilgi ve beceri ahlakı** (patent ihlali, kopya yapma kuralları ihlali, ticaret markaları ihlali; rekabeti boğmak için entelektüel mülkiyet sistemlerinin kötüye kullanılması veya suiistimali²⁸, fikri mülkiyet hakla-

manları tarafından tekrar çalıştırılmaktadır.

18 Bu yöntemle reklamı yapılması istenilen ürünler değişik yöntemlerle bilinçaltına yerleştirilmektedir. Örneğin 1950'li yıllarda Amerikalı James Vicary Coca cola ve patlatılmış mısır ürünlerinin tüketiminin değişik bir yöntemle artacağını iddia ediyordu. Örneğin o seyircilerin farkına varmadıkları bir anda anlık olarak „Coca Cola için!“ ve „patlatılmış mısır yiyin“ mesajları beyaz perdede gösterilmektedir. Daha sonra yapılan araştırmalarda Coca Cola'nın üretiminin %18, patlatılmış mısır üretiminin ise %58'e kadar arttığı görülmüştür.

19 Daha çok siyasi kampanyalarda rakiplerin bir-birlerini kötülediği reklamlar. Rakip firmaların bu şekilde reklam yapmaları yasak olmasına bakmayarak, firmalar “en iyi biziz” gibi reklamlarla aslında rakip firmalara saldırmaktadırlar.

20 Bu tür teknikler özellikle güzellik ürünleri reklamlarında ve otomotiv fuarlarında başvurulan bir tekniktir.

21 Özellikle örneğin okullarda sadece belirli markaların satılması izni verilmektedir. O ürünü satan firma da okula maddi destek sağlamaktadır.

22 Yasal olarak yasaklanmış ve vergilendirilmemiş ürünlerin satıldığı piyasa.

23 Gri piyasal yasal yollarla malların piyasalarda sunumunu kapsamaktadır. Gri piyasa, marka hakkı sahibi veya onun izniyle bir başkası tarafından, ülke dışında piyasaya sunulan ve üçüncü kişiler tarafından ülkeye ithal edilen markalı özgün malların, daha önce marka sahibi tarafından veya onun izniyle üçüncü kişi tarafından, ülke içinde piyasaya sunulan markalı mallardan farklı olması durumunda söz konusu olur. Örneğin, Türkiye'deki X markasının sahibi bu marka altında Türkiye' de üretilen piyasaya sunduğu bilgisayarlarda Türkçe karakter seti, aynı marka altında Almanya' da piyasaya sunduğu bilgisayarlarda Almanca karakter seti kullanmışsa bu iki bilgisayarın aynı mal olduğu söylenemez. Marka sahibinin Almanya'da piyasaya sunduğu bilgisayarın Türkiye' ye ithali gri piyasaya yol açacaktır (www.parentpatent.com).

24 Sigara, alkol, silah, kimyasal ürünler, bungee jumping (yüksekten atlama - Bungee Jumping yapacak kişi öncelikle bu sporu yapmak için tehlikeli olabilecek rahatsızlıklarının bulunmadığını yazılı beyanatta belirtmek zorundadır. Bundan sonra bungee jumping yapacak kişinin ağırlığı görevlilerce öl-

çülerek gerekli güvenlik malzemeleri giydirilir. Atlayıcı vinç tarafından yukarı çekilecek sepete bir görevliyle birlikte gerekli emniyet önlemleri alınarak bindirilir ve ağırlığına uygun olan ipe, vinç tarafından gerekli yüksekliğe çıkarılarak buradan boşluğa bırakılır.

25 Çevre kirliliği, çevre etiği, emisyon ticareti mekanizması (emission trading): 11 Aralık 1997 tarihinde Japonya'nın Kyoto kentinde imzalanan BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesinin Kyoto Protokolü'nün 17. maddesinde düzenlenmiş olan “Emisyon Ticareti Mekanizması”, emisyon hedefi belirlenmiş ülkelerin, taahhüt ettikleri indirimi tutturmak için, ilave olarak kendi aralarında emisyon ticareti yapabilmelerine imkan tanımaktadır. Söz konusu madde uyarınca, sera gazı emisyonunu belirlenen hedeften daha da fazla miktarda azaltan bir Ek I ülkesi, gerçekleştirmiş olduğu söz konusu bu ek indirimi, başka bir taraf ülkeye satabilmektedir.

26 Örneğin, genetik özellikleri değiştirilmiş yiyecekler, cep telefonlarının yaydıkları radyasyonlar ve sağlık açısından zararları.

27 Örneğin, hayvan ahlakı ve hayvan testleri, ekonomik olarak yetersiz olan (örneğin öğrenciler) kişilerin testlerde kullanılması.

28 Patent suiistimali, kopya yapma kurallarının suiistimali, patent korsanlığı (patent troll- genelde patent hakkı alabilmek için gerekli teknik buluşları ortaya koymadan patent hakkı almaya çalışan kişi ve firmaları kapsamaktadır. Bu kavramın özellikle 18. yüzyılda bir Intel firması avukatı tarafından kullanıldığı söylenmektedir. Bu durumda patent haklarından yararlanarak telif hakkı gelirleri elde etmektedirler. Böyle bir faaliyette bulunan firmalar hiçbir üretim yapmazlar ve personeli de sadece avukatlardan oluşmaktadır. Patent Troll olarak tanımlanan kavram, patentle korunmuş fikri temel alan bir şeyler üretmek yerine, bir şekilde elde ettiği patentin –genellikle iflas eden şirketlerin patentlerini satın alarak- koruduğu fikri bir şekilde kullanacak başkalarını bekleyerek, daha sonra onlardan para istemeyle açıklanıyor, denizaltı patentleri (submarine patent- bir patentin uzun süre uygulanmadan önce patent hakkının alınması ile garanti altına alınması durumunu belirtir. Bu durumda denizaltı kavramı bir patent hakkının uzun süre yayınlanmaması, daha sonra yayınlanarak ve garanti altına alınarak ortaya çıkması ve böylelikle ilgili piyasayı şaşırtmak durumunu ifade eder.

rı kavramının kendisinin de eleştirilmesi²⁹, işçi baskını (employee raiding)³⁰, firmanın ihtiyacına bakmadan belirli yetenekli kişilerin özel alanlarda çalıştırılması ve böylelikle bu kişilerin rakip firmalar tarafından istihdamının karşısının alınması, doğal bilgi korsanlığı (biopiracy)³¹, doğal bilgi toplanması (bioprospecting)³², firma zekası (business intelligence)³³, sanayi casusluğu³⁴; g) **teknoloji ve ahlak konularını**³⁵, ğ) **uluslara-**

29 Fikri mülkiyet hakları özellikle bazı kesimler tarafından eleştirilmektedir. Örneğin Serbest Kültür Hareketi (Free Culture Movement) taraftarları kopya yapma ilkeleri, yazılım ve iş yöntemi patentlerinin sıkı kurallara bağlanarak yayılmacılığının karşısını alınması ve böylelikle korunmacılık politikalarının uygulanmasının toplum çıkarına zarar verdiğini ve toplumsal sosyal refahı azalttığı görüşündedirler

30 Bu uygulama daha çok bir firmanın rakip firmada çalışan bir işçinin bilgisinden ve tecrübesinden yararlanmak için işe alması ve böylelikle aynı zamanda firmanın rakip firmaya karşı adaletsiz rekabet avantajını da vermektedir.

31 Bu kavram daha çok olumsuz anlamda genellikle patent haklarında kullanılmaktadır. Yöre halkı tarafından bulunan yöresel bir bilginin (daha çok biyo-tıp alanında) yöre topluluğuna hiçbir karşılık ödemedi patent hakkının alınmasını ifade eder.

32 Bu kavram daha çok pozitif anlamda kullanılmakta ve yöresel doğal kaynakların toplanması için gerekli araçların sağlanması ve bu bilgilerin analizini kapsamaktadır.

33 Firmanın ticari durumunu daha iyi anlayabilmek için firmanın sahip olduğu beceri, bilgi, teknoloji ve uygulama kavramlarının tümünü içermektedir.

34 Daha çok ulusal amaca yönelik olarak değil, ticari amaç doğrultusunda yapılan casusluk işlemlerini kapsamaktadır. Rakip firmanın ticari sırlarını öğrenmek gibi. Örneğin iki en önemli rakip firma olan Coca Cola ile Pepsi Cola firmaları arasında böyle bir olay gerçekleşmişti. Coca Cola firmasında çalışan bir kişi belirli bir para karşılığı elinde var olan Coca Cola firmasına ait gizli bilgileri Pepsi Cola firmasına satmak isterken Pepsi Cola firmasının durumu emniyet güçlerine bildirmesi sonucu yakalanmıştı.

35 Özellikle XX yüzyılın en önemli iki buluşu olan bilgisayar ve internet ile bilgilere erişim daha kolaylaşmış, fakat aynı zamanda bu gelişmeler örneğin işyerinin gözlemlenmesi, özel yaşama tecavüz ve aşırı veri birikimi oluşumu gibi olumsuz sonuçları da beraberinde getirmektedir. Bu konu daha çok ilaç sanayisinde görülmektedir. İlaç firmaları insan ömrünü uzatan ilaçlar üretmekte, fakat bu ilaç üretimi patentlerle korunmaktadır. Ve böylelikle ilaçların genel üretimi engellenmekte ve bu da ahlaki sorulara sebep olmaktadır.

rası işletmecilik ahlakını (evrensel geçerliliği olan uluslararası ticaret değerlerinin oluşumuna yönelik araştırmalar, firma ahlaki geleneklerinin ülkelere göre değişmesi, firma ahlaki geleneklerinin farklı dinlere göre değişmesi, uluslararası işletmecilik faaliyetleri sonucu oluşan ahlaki gelişmeler³⁶, globalleşme ve kültürel emperyalizm gibi konular, değişen global standartlar³⁷, çokuluslu şirketlerin uluslararası fark avantajlarından yararlanmak için bazı malları daha aşağı ücret düzeyindeki ülkelerde üretilmesi³⁸ ve dumping uygulamalarını³⁹), ı) **ekonomik sistemler ahlakını**⁴⁰ kapsamaktadır.

Görüldüğü gibi iktisadi ahlak bir firmanın:

- İnsanlığa
- Topluma, değişik toplum gruplarına, farklı dini gruplara ve farklı dünya görüşü olan gruplara (partiler, sendikalar ve d.);
- Personele, meslektaşlarına, ast ilişkisi içinde çalıştırdığı elemanlarına;
- Ortaklara, müşterilere, hastalara ve test amaçlı kullandığı kişilere;
- Çalışanların ailelerine;
- Doğaya, hayvanlara ve çevreye karşı olan sorumluluğunu analiz etmektedir.

36 Özellikle ilaç endüstrisinde doğal bilgi korsanlığı (biopiracy), doğal bilgi toplanması (bioprospecting); adil ticaret yaklaşımları; transfer fiyatlandırılması gibi konular.

37 Örneğin çocuk işçiliği hala da bir çok ülkede yasal sayılmaktadır.

38 Örneğin elbise üretimi veya telefon konuşma merkezlerinin bu ülkelerde yapılması;

39 Damping uygulamaları da özellikle yabancı firmalar tarafından iç rekabeti engellemek için başvuru yöntemlerdendir. Bu şekilde mal fiyatları nominal değerinin altında satılmakta ve ülke firmalarının bu piyasaya girişleri engellenmektedir.

40 İktisadi ahlak siyasal ekonomi ve siyasal felsefe ile ilişki içerisindedir. Özellikle değişik ekonomik sistemlerde üretilen katma değer dağılımında yaşanan doğru ve yanlış uygulamalar analiz konusudur.

İktisadi ahlak aynı zamanda değişik sistemlerde bu gibi konuların doğru ve yanlış uygulamaları üzerinde de durarak ekonomik sistemler ahlakını da incelemektedir.

İktisadi ahlakla ilgili bu kadar bilgi verdikten sonra gelelim iktisadi krizlere. Yazımın başında da değindiğim gibi klasik iktisatçılar analizlerini esasen ekonomik ahlak temelleri üzerine oturtmuşlardır. Dünya ekonomisi tarihi incelendiğinde ise bütün ekonomik krizlerin esas sebebi olarak ekonomik faaliyetlerin ekonomik ahlaktan uzaklaşması veya ekonomik ahlaktan yoksun olması sonucunda oluştuğunu görüyoruz. Örneğin, dünyanın en büyük ekonomik güce sahip olan ülkesi ABD'nin insanlığa karşı sorumluluğunu yerine getirmeyip sera gazlarının salımının kontrol altına alınmasına yönelik Kyoto anlaşmasını imzalamaması nasıl açıklanabilir? Çokuluslu büyük firmaların piyasaya rakibin girişini engelleyen tutum ve davranışları ve bu tutum ve davranışların ait oldukları devletler tarafından desteklenmesi, hoş karşılanması gereken bir davranış biçimi olarak mı algılanmalıdır? Örneğin bir General Motors firmasının yıllık toplam hasılatının birçok dünya ülkelerinin toplam milli gelirlerinden defalarca yüksek olması ve sonunda bu firmanın iflas ederek binlerce kişinin işsiz kalması ve beraberinde birçok ülke ekonomisini de beraberinde iflasa sürüklemesinin altında yatan gerçek sebeplerin araştırılma ihtiyacı yok mu? Dünyanın en büyük sermaye hareketlerini yönlendiren ülkeleri olan ABD ve Avrupa ülkeleri (özellikle İngiltere) sermayenin başıboş dolaşmasından en büyük kazanç sağlayan ülkeler oldukları sebebiyle sermaye hareketlerinin kurala bağlanmasını, ekonomik faaliyetlerin ekonomik anlamda kabul edilebilir sınırlar içerisinde yürütülmesini, ekonomik faaliyetlerin reel ekonomik esaslara dayandırılmasını, finans piyasalarının ve dolayısıyla bu şekilde dünya ekonomisinin regüle edilmesini ve böylelikle gelişmiş ABD ve Avrupa ülkelerinde üretimin ve tüketimin dünya ekonomisinin kaldırabileceği sınırlar içerisinde çekilmesini istememelerinin sebepleri ortaya çıkmaktadır. Evet, ahlak yaşamın diğer alanlarında olduğu gibi, ekonomik faaliyetlerde de önemlidir.

Günümüzdeki ekonomik krizi daha iyi anlamak için biraz tarihe bakmak gerekir. OECD en son yayınladığı raporda, "dünya ekonomisinin, global finansal krizin sebep olduğu ve dünya ticare-

tinin çökmesi sebebiyle daha da derinleştiği bir durgunluğun içinde" bulunduğunu yazdı. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF) ise ikinci dünya savaşından beri 2009 yılında dünya ekonomisinin ilk defa eksi büyüme yaşayacağını bildiriyorlar. Günümüz ekonomik krizini daha iyi anlamak için biraz gerilere, 1929 dünya krizine kadar gitmek gerekir. 1929 ve 2009 krizleri aynı olarak mı değerlendirilmelidir? ABD'nin önemli iktisat yorumcularından olan Robert Samuelson, "bunun böyle olmadığını umduğunu, fakat bu değerlendirmesinin yanlış olduğunu görünce buna şaşırılmayacağını" bildirmektedir. Nobel ödüllü iktisatçı Paul Krugman ise çok düşündükten sonra "şimdi kesin bir kanıya varmanın zor olduğunu bildirmektedir". Eylül 1929 ile Haziran 1932 yılları arasında hisse senetleri piyasasında hisse senetleri %85 değer kaybetmişlerdi. Şu an ise Dow-Jones endeksinin %40 değer kaybettiğini görüyoruz (Nisan 2009 yılı itibarıyla). Fakat değer kaybının toplam miktarını dikkate aldığımızda ise bu kaybın o dönemdeki kayıptan çok yüksek olduğunu görürüz. Çünkü bu günkü hisse senetleri piyasasını o zamanla kıyasladığımızda daha fazla paranın bu gün hisse senetlerine yatırıldığı bilinen bir gerçektir. 1929-1932 yılları arasında 5000 banka iflas etmişti. O zamanın finansal krizinin en yüksek noktası sayılan 1933 yılından önce ise 4000 banka daha iflasa sürüklenmek zorunda kalmıştı. Sadece ABD'de o zaman bankaların 1/5'i yeryüzünden silinmişti. Bu gün ise bankaların o günle kıyasladığımızda finansal durumlarının hiç de iyi olmadığını görüyoruz. O zaman olduğu gibi şimdi de banka bilançolarında hiçbir değeri olmayan kıymetli kağıtların birçok bankayı iflasa sürüklediği görülmektedir. Fakat o zamandan farklı olarak günümüzde devlet sürekli olarak piyasalara müdahale etmekte ve bankalara taze para aktarmaktadır. Bu müdahale belki de bankaların finansal durumunu iyileştirmemektedir, fakat en azından iflas etmelerinin karşısını almaktadır. Bu günlerde bankacılık literatüründe bir ifade çok kullanılmaktadır: "Diriltilmiş ölü bankalar". Büyük ekonomik durgunluğun yaşandığı 1929 krizinde her kes kendi başına mücadele etmek zorundaydı. Fakat şimdi ise devlet piyasalara yön vererek ve trilyonlarca dolarlık parayı piyasaya sürerek ekonomik birimlere yardım edilmektedir. O zamanla şimdiki zamanı kıyasladığımızda en büyük farkın piyasalara müdahale anlayışında yattığı görülmektedir.

O dönemin Köln Büyükşehir Belediye Başkanı Konrad Adenauer “ekonomik krizin esasen normal ekonomik koşullarda hiçbir zaman devlet yardımına ihtiyaç duymayan insanları, emeklileri, serbest çalışan zanaatkarları ve esnafları etkilediğini söylemektedir”. O dönem piyasa serbest idi ve daha çok kendi doğal haline bırakılmıştı. Örneğin, ABD’de devletin 1920’lerin sonlarında piyasadaki oranı sadece yüzde 10’lardaydı. Bu oran şimdi ise %40’dır. Bu oran Almanya’da ise hatta %44’dür. Ve böylelikle bu gün uygulanan ekonomi politikaları ile piyasaya daha fazla yön verilmektedir. O zamanlar işsiz kalan kişiler doğrudan sokaklara dökülüyorlardı. O zamanlar işsizlik yoksulluk ve daha uzun süreli işsizlik ise sefalet anlamına geliyordu. Fakat şimdi ise durum o günkünden çok farklıdır. Örneğin, Almanya’da yıllardır uygulanan sosyal piyasa anlayışı çerçevesinde kişiler daha fazla korunmaktadır. Almanya sigorta sistemi şu an için tüm dünyada en iyi uygulanan ve örnek gösterilen sistemlerden biridir. ABD’de ise Almanya ile kıyaslandığında sigorta sisteminde aksaklıklar ve sorunlar görünse de özellikle işsizlik sigortası, çocuk yardımı ve emeklilere yönelik hastalık sigortası gibi devlet yardımları insanları sefaletten kurtarmaktadır. O zamanla kıyaslandığında sosyal sorunların bu ekonomik krizde o derecede yüksek olmamasının en önemli sebebi sosyal devlet anlayışının şimdiki ekonomilerde hakim olmasıdır.

1929 krizi ile 2009 krizini kıyasladığımızda krizlerin oluşmasındaki benzerlikler göze çarpmaktadır. Her iki dönemin insanları yüksek ekonomik refah içinde yaşamaktaydılar. Her iki dönemde de insanlar kendi durumlarından memnundu ve sahip olmadıkları paralarla (kredilerle) hem tüketim, hem de üretim yapıyorlardı. Fakat her iki dönemde de insanlar ekonomik dengesizliğin nasıl arttığını fark edemiyorlardı.

O zaman otomotiv, uçak, radyo araçları ve telefon sektörlerinde yaşanan gelişmeler insanların gözlerini kamaştırmaktaydı. Örneğin, o zaman Ford firmasında çalışan bir işçiye “Tin Lizzy” modelini alabilmesi için iki aylık ücreti yetiyordu. O zamanlar insanlar daha çok borsa cazibesine kapılarak daha kısa dönemde daha fazla kar etmek macerasına sürüklendiler. Örneğin, bir ayakkabı temizleyicisi 500 Dolar nakit ödeyerek aldığı hisse senetleri sayesinde 50000 Dolar, bir hasta bakkıcı sadece bir tavsiye ile birden bire 30000 Dolar

zinginleşebilmekteydi. Fakat bu borsa cazibesi insanları daha fazla kredi almaya yönlendirmekte be böylelikle kredi faizlerini daha kısa süreli kazançlarla ödemeye yönlendirmekteydi. Dünya ekonomik krizinin en önemli analizini yapan bilim adamlarından olan John Kenneth Galbraith piyasanın insanları büyük fantezilere yönelttiğinden bahsetmektedir. Örneğin 1920’lerde satın alınan arabaların yarısı ve mobilyaların ise $\frac{3}{4}$ ’ü krediyle alınmaktaydı. Gelişmeler adım adım, kontrollü değil, daha çok sıçrama ile gerçekleşmekteydi. Hisse senetlerinde yaşanan bu gelişmelerin daha çok süreceği düşünülüyordu. Bu düşünce 2009 ekonomik krizine sebep olan ABD gayri menkul piyasalarında da hakimdi. Her iki dönemde de politikacılar insanları “daha çok satın alarak” yanlış yapmaya yönlendiriyorlardı. Örneğin ABD Merkez Bankası özellikle 2001’den sonra faiz oranlarını aşağı seviyelerde tutarak insanların daha çok borç almasına ve böylelikle borçla finanse edilmiş tüketime yönlendirerek ekonomik büyümenin artmasına sebep oluyordu. Uluslararası Para Fonu’nun başkanlarından olan Kenneth Rogoff ekonomik krizin sebeplerinden olarak “parayla satın alınabilecek en iyi büyümeden” bahsetmektedir. Her iki dönemin insanları geleceğe pembe gözlerle bakıyorlardı. Sanki her şey olduğu gibi gelecekte de devam edecekti. İktisat tarihçisi Werner Abelshauser’e göre 1929 borsa çöküşünü ve 1931 bankacılık sektöründe yaşanan krizleri değerlendirdiğimizde, durumun bu günümüzle benzer özellikler gösterdiğini görüyoruz. Örneğin Lehman Brothers’in çöküşü ile o zamanın Alman Danat Bank’ın çöküşü arasında önemli benzerlikler var. O zamanın Danat Bank’ın başkanı olan Jakob Goldschmidt, 11 Mayıs 1931 yılında bir yemek sırasında en iyi müşterilerinden olan Bremen tekstil firmalarından Nordwolle’nin bilançosunu manupule ettiğini ve bu şekilde aşırı borçlandığını öğrenmektedir. O çaresizlik içinde “Nordwolle bitti, Danat Bank bitti, Dresdner Bank bitti, ben bittim” açıklamasını yapıyordu. Tüm Berlin bankaları sorunlar yaşıyordu. Bunun üzerine Temmuz ayının 11’inden 12’ne geçen gece, Cumartesi Pazara bağlayan gece Şansölyelik konferans salonunda bankacıların ve siyasetçilerin katıldığı bir kriz toplantısı düzenlendi. Dönemin Merkez Bankası Başkanı Hjalmar Schacht o toplantıya ilişkin konuşurken, “tüm bankalar finansal durumları ve bankacılık davranışlarına ilişkin birbirlerini suçlamaktaydılar” açıklamasında bulun-

du. O toplantıda Danat bankın durumunun tüm Alman bankacılığı için örnek oluşturmadığı ve Alman bankacılık sisteminin diğer ülke bankacılık sistemleri ile kıyaslandığında hiç de kötü olmadığı konuşuluyordu. Alman Şansölyesi'nin Dresdner Bankın durumuna ilişkin sorusu ise hakaret olarak algılanmıştı. Fakat o toplantıdan üç gün geçmemiş Dresdner Bank da iflasın eşliğinde kurtarılmayı bekliyordu. Almanya'da baş verenler ABD'de de yaşanmaktaydı. İlk önce bankalar batıyor, daha sonra da fabrikacılar, mega alışveriş merkezleri ve zanaatkarlar peşinden uçurma yuvarlanıyorlardı. Dünya ekonomisi modern dünyanın şimdiye kadar yaşamadığı bir çökmeye şahit oluyordu. Dünya ticaret hacmi üç yıl arkaya toplam %30 değer kaybetti. Sanayi üretiminde değer kaybı ise hatta %37'yi buldu. Bu günkü ekonomik krize baktığımızda ise ekonomik küçülmelerin daha az olduğu görülmektedir. Örneğin, Almanya hükümetinin son tahminlerine göre ekonomi 2009 yılında %6 küçülecek. Her iki ekonomik krizi değerlendirdiğimizde, her iki krizin de uzmanlar tarafından yeteri kadar ciddiye alınmadığı görülmektedir. O zamanlarda da ekonomi uzmanlarından olan Abelshausen'e göre ekonomik aktörlerde "felaket bilinci" eksikti. Ona göre eğer ekonomik krizin bir esas sebebi spekülasyonlar ise, diğer esas sebebi ise "safliktir". 24 Ekimde Dow Jones endeksi 305 puandan 272 puana gerilerken, bir sonraki gün "New York Daily Investment News" borsa krizinin artık geride kaldığından bahsediyordu. Tüm bu gelişmeler yaşanırken New York borsasının başkanı, Honolulu kentinde balayına devam ediyordu. Tam üç yıl sonra 1932 yılının Temmuz ayında endeks 41 puan kayıpla en dip noktasına ulaştı. Borsaların krizden önceki duruma gelmesi ise tam 22 yıl aldı. O zamanlar politikacılar iyimserlik havası yaymaktaydılar. Örneğin, başkan Hoover ekonomik büyümeden bahsetmekteydi, fakat ekonomik gerileme hala daha ilerideydi. Hoover'den sonraki başkan Roosevelt de en kötünün artık geride kaldığından bahsetmekteydi. Ama o da yanıldığıının farkında değildi.

Şimdiki ekonomik krizde de ABD'de politikacılar olumlu konuşuyorlardı. Örneğin, 2009 yılı Nisan ayının ortalarında ABD Başkanı Obama umut ışığı dağıtıyordu. Onun en önemli danışmanlarından olan Lawrence Summer de ekonomideki olumlu gelişmelerden bahsediyordu. Tüm bu açıklamalar IMF'nin ekonomik öngörülerini

keskin bir şekilde aşağıya çekmesinden önce yapılmaktaydı. Krizin son bulduğuna ilişkin açıklama yapmak veya olumlu trendden bahsetmek imkansızdı. Fakat daha sonra ABD Başkanı da sonraki açıklamalarında umut dağıtmaktan vazgeçecekti.

1929 krizinde de politikacılar rahatlamadan konuşuyorlardı. İnsanlar her zaman kötünün atlatıldığına inandırılmaktaydılar. Fakat her gelen zaman bir öncekine göre daha kötüydü. Zamanın en zengini olan John D. Rockefeller de "kara haftadan" sonra ülke ekonomisinin durumunun iyi olduğuna inanarak borsada hisse senedi aldı. Aynı durum 2008 yılının Eylül ayında ABD'nin en zengin kişilerinden biri olan Warren Buffet'in Lehman Brothers'in çöküşünden sonra Goldman Sachs firmasının hisse senetlerini almasında da görülmüyordu.

Günümüz krizinde de örneğin Almanya Şansölyesi ilk bankanın kurtarılmayı beklemesinden önce Alman bankacılık sisteminin temellerinin sağlam olduğundan bahsetmekteydi. Nobel ödüllü ekonomistlerden Robert Solow'a "Ekonomide ne baş verdiğini açıklayabilir misiniz?" sorulduğunda ise aşağıdaki cevabı veriyordu: "Hayır. Çünkü normal ekonomi bilimi son krizde baş verenleri açıklamaya yardım etmez" demekteydi. Amerikan ekonomisi 1947'den beri 7 resesyon yaşadı. Ve bu resesyonların ortalama olarak 10 ay sürdü. Sadece 1982 ve 1983 yıllarında işsizlik oranları %10'un az üzerine çıktı. Bu kriz ise özellikle neredeyse iş yerlerini yuttu. Yapılan analizlere göre bu krizin etkisiyle her ay ABD ekonomisinde yaklaşık 700 000 kişi işsiz kalmaktadır. Eğer bu şekilde devam ederse %10 barajının aşılabacağı kaçınılmaz olacaktır. Almanya ve Avrupa'nın diğer ülkelerinde de durum farklı değil. Otomotiv sanayi %50'lere varan eksi değerlerden bahsetmektedir. Diğer sektörlerde de durum farklı değil. Bu günlerde az da olsa olumlu bir kıpırdanma olduğu görülse, aslında gelecek endişesi herkesi içine almıştır.

Bu krizin ekonomik sonuçları ile birlikte sosyal ve siyasal sonuçları da olacağından, Alman Gizli Haberalma Servisi (BND) bir rapor yayınladı (Spiegel, 18/27.04.2009). Her zaman olduğu gibi bilim adamları geleceğe ilişkin kesin öngörü yapamadıklarında senaryolara başvurumaktadırlar. Bu defa da öyle oldu. BND'ye göre bu krizin sey-

ri konusunda üç senaryo mümkündür. Bunlardan birincisi uygulamaya konulan milyarlarca değerindeki ekonomik paketlerin etkisini göstereceği ve bu şekilde hisse senedi ve kredi piyasalarında güvenin tekrar kazanılacağı senaryosudur. Bu senaryo en olumlu senaryo olarak görülmektedir. İkinci senaryoya ise esasen Çin faktörünü göz önüne almaktadır. Bu senaryo batılı ülke devletlerinin ekonomilerin canlanması için uygulamaya koydukları milyarlarca değerindeki ekonomik paketlerden milyarların Çin ekonomisine akması sonucu oluşacak gelişmeleri incelemektedir. Bu senaryoya göre Çin'e akacak yabancı para o ülke ekonomisinin canlandırarak, Pekin daha fazla yüksek teknolojiye yatırım yapacak, batı sanayiye satın alacak ve böylelikle modernleşme sürecini hızlandıracaktır. Bu krizden Çin'in bölge ekonomisine yön verecek bir şekilde gelişerek çıkacağını, buna rağmen ABD ekonomisinin ise bir miktar gücünü kaybedeceği birçok uzman tarafından dile getirilmektedir. Aynı zamanda şuna da dikkat çekilmektedir: Bu gelişmeler ışığında Uluslararası Para Fonu'na (IMF) alternatif Asya Para Fonu'nun (Asia Monetary Fund) oluşturulacağı söylenmektedir. En olumsuz senaryo ise üçüncü senaryodur. Bu senaryoya göre devletlerin ekonomileri canlandırmak için uygulamaya koydukları konjonktür programlarının etkisi uzun zamanda görülecektir. Bu senaryo aslında Afrika'nın yarısı, Arjantin, İran, Kazakistan gibi ve hatta bazı AB üyesi devletler için felaket anlamına gelebilecek gelişmeler öngörmektedir. Bu durumda bazı devletler ödeme sıkıntısı içine girecek ve iflas edecekler. Üçüncü senaryoda Çin'e de yer verilmektedir. Üçüncü senaryonun gerçekleşmesi durumunda Çin'in istikrarsızlığa sürükleneceği ve önemli işsizlikle karşı-karşıya kalacağı belirtilmektedir. Bu durumun dünya istikrarı için de olumsuz sonuç doğuracağı, çünkü Çin'in iç gerginliğin önünü almak için dışa karşı daha saldırgan olacağı öngörülmektedir. BND 3'cü senaryonun gerçekleşme ihtimalinden daha çok 1'nci ve 2'nci senaryoların karışımından oluşan bir gelecek öngörmektedir. Tüm yorumlar Çin'in bu gelişmelerden daha güçlü çıkacağı yönündedir.

Peki gerçekten 3'cü senaryonun gerçekleşme ihtimali hiç mi yok? Bana sorarsanız cevabım "Hayır" olur. Çünkü özellikle gelişmiş ülkelerde uygulanan konjonktür programları olumlu etkilerini göstermektedirler ve bu şekilde ülke eko-

nomilerinin felakete sürüklenmesinin önü alınmaktadır. Ama yine de bir düşünelim. ABD'nin ve dünyanın en büyük otomotiv üreticilerinden olan Detroit, GM, Ford ve Chrysler firmaları uzun zamandan beri "hastalıklı" büyümelerine devam etmekteydiler. Sadece son üç yılda 110 Milyar Dolar zarar hanesine yazılmaktaydı ve bu gelişme esasen ABD ekonomisindeki "sorunlu" gelişmeleri açıklıyordu. GM şirketinde olduğu gibi esasa inmeden sadece yüksek pazarlama ve borçlarla büyüme politikası aynı zamanda ABD'nin de büyüme modelini oluşturmaktaydı. Şu anki ABD ekonomisi dış tasarruflar sayesinde ayakta kalmaktadır. Düşünün, ABD ekonomisi her yıl diğer ülke toplam tasarruflarının yarısına ihtiyaç duymaktadır. Durumun vahametini açıklamak için bir rakam daha verim: ABD'de devlet ve özel birimler her gün 1 Milyar Dolar dışarıdan borçlanmaktadır. Sadece üç yıl öncesine kadar ise bu tutarın 2/3'ü kadar dış kaynağa ihtiyaç duyulmaktaydı. ABD'de devletin açığının tahminlere göre 2009 yılında 1,8 trilyon Dolar olacağı beklenmektedir. Bu açığın kısa zamanda azalmaktan ziyade daha da artacağı tahmin edilmektedir.

Günümüz ekonomik krizini 1929 krizinden daha olumsuz kılan başka bir gelişmeye daha dikkat etmek gerekir. Şu anki gelişmiş sanayi devletlerinin çoğu o zamanlar tarım devletiydi ve gelişmemişti ve dünya ekonomik sistemine entegre olmamışlardı. Romanya, Macaristan, Rusya, Letonya veya Türkiye gibi ülkeler o zamanlar dünya ekonomisi için önemli rol oynamamaktaydılar. Şimdi ise bu ülkelerin çoğu önemli sorunlarla karşı-karşıyadırlar. Bu ülkelerden örneğin Rusya, petrol fiyatlarının azalması ve yabancı paranın ülkeyi terk etmesiyle önemli sorunlar yaşamaktadır. Uluslararası Finans Enstitüsü'nün (IFO) tahminlerine göre bu yıl gelişmekte olan ülkelere 165 Milyar Dolar sermaye akacak. İki yıl önce ise bu rakam yaklaşık 6 kat daha fazlaydı. Özellikle Doğu Avrupa ülkeleri paralarında değer kaybı önemli boyutlara ulaşmıştır. Örneğin Nisan 2009 itibarıyla Temmuz 2008 ile kıyaslandığında Macaristan Forint'i %20, Ukrayna Griwna'sı ise hatta 1/3 oranında değer kaybetti. Bu değer kaybindan ise özellikle o ülkelerde daha çok ekonomik faaliyetlerde bulunan Almanya, Avusturya ve İtalya bankalarını olumsuz etkilemektedir. Bazı ülkelerde verilen kredilerin neredeyse yarısının yabancı para cinsinden verilmiş olması durumun ciddiyetini anlamamız açısından dikkat edilme-

lidir. Nobel iktisat ödüllü Krugman'a göre eğer doğu Avrupa ekonomilerinde iyileşmeler gözlenmezse, Avusturya devleti iflas tehlikesiyle karşı karşıyadır. Daha açık söylersek: Avusturya'daki gelişmeler Doğu Avrupa'daki gelişmelerden aslıdır. Ve bu da tekrar yabancı kaynak akışından aslıdır. Eğer bazı Doğu Avrupa ülkeleri düzensiz devlet (failing States)⁴¹ durumuna düşerlerse, o zaman Avrupa'nın bütünlüğü tehlikeye girer. Bölünmüş Avrupa'da barışın sağlanamadığının tarihte birçok örneği vardır. Bu durumu elbette hiç kimse arzu etmez. Bu sebeptendir ki, IMF tüm var gücüyle bu ülkelere destek etmekte, bu ülke ekonomilerine (örneğin Macaristan ve Letonya) ilişkin kurtarma paketleri devreye sokmaktadır. G20 toplantısında da IMF'in kredi imkanlarını iyileştirmek için bu kuruma 500 Milyar ek kaynak aktarılması kararlaştırıldı.

İktisat duayenlerinden John Kenneth Galbraith piyasa ekonomisinin sorunlarını şu şekilde belirtmektedir. Ona göre: 1) piyasanın tüketici egemenliğini garanti altına aldığı iddiası yanlıştır. Çünkü tüm firmalarda satış personeline tüketicinin nasıl memnun edileceği, ve nasıl tüketici kazanılacağı ile ilgili neredeyse her hafta firma içi eğitim verilmekte ve en esas da odur ki, piyasayı manupüle etmeye yönelik bu davranışlar ders kitaplarında da geniş bir şekilde yer almaktadır. 2) ekonomik büyümenin toplumsal gelişme ile aynı olduğu iddiası sadece bir kuruntudur. 3) Acımasız iş dünyası üzerine yapılan hoş söylemler ve zarsız olarak gösterilmesi gerçeği yansıtmamaktadır. 4) Toplumun zayıf tabakasının asalak ve bedavacı olduğu, tembel zengin kesimin ise sahip olduğuna hak ederek ulaştığı iddiası iftiradır. 5) Yönetici kesimin kendi belirledikleri kurallara uymayarak skandallara açık düşünce yapısına sahip olduğu ve bu şekilde davrandığı gerçektir. 6) Toplumun dışına itildiği için toplumsal hiçbir görevi kalmayan orta sınıfa tapılması ikiyüzlülüktür. 7) Ekonomideki gelişmelerin tümüyle öngörülebileceği ve ekonomik öngörülerin hatalardan ders çıkardığı iddiası komiktir. 8) Kamu ve özel sektörün bir-birlerine karşılıklı olarak etki yaptıkları iddiası dayanıksızdır. Çünkü özel

sektör seçkinleri kamunun özel sektörü etkilemeye yönelik önlemlerine "sosyalizm" adı altında karşı çıkarken, özel sektörün kamuyu etkilemeye yönelik çabaları ise genelde gizlenilmektedir. 9) Amerikan Merkez Bankasının faiz politikası yoluyla arzuladığı sonuca ulaşabilir iddiası yanlıştır (Galbraith, 2005: 89).

Yazımı bir konuyla bitirmek istiyorum. Bu kriz bir gerçeği daha gün yüzüne çıkardı. Bu kriz iktisat biliminin krizi olarak da değerlendirilebilir. Yazımın başında da değindiğim gibi bilim adamları bir ekonomik sonuç gerçekleştikten sonra bu ekonomik sonuca götüren sebep ve sürece yönelik sayısız hesapsız fikir söyleme alışkanlıklarına bir yenisini daha eklediler. Evet, en yüksek seviyede kabul edilen ekonomik dergilerde ilk bakışta korkutucu matematik işlemleri içeren makaleler yayınlayan ekonomistler de bu krizi öngöremediler. Ben olaya biraz farklı boyut kazandırmak istiyorum. İktisat biliminin geleceği açısından, iktisat bilimi işletmecilerin ve mühendislerin elinden alınmalıdır. Çünkü matematiksel işlemler bizlere iktisadi faaliyetler ve davranışları araştırmaya yönelik yardımcı nitelik taşımalıdır. Fakat bu işlemler hiçbir zaman bizleri iktisat biliminin esasından koparmamalıdır.

Kaynak

"Der Kapitalismus ist tot - Es lebe der Kapitalismus?", www.3sat.de.

Etem KARAKAYA ve Mustafa ÖZÇAĞ, Türkiye Açısından Kyoto Protokolü'nün Değerlendirilmesi ve Ayrıştırma (Decomposition) Yöntemi ile CO2 Emisyonu Belirleyicilerinin Analizi (Bu Çalışma, 6-9 Eylül 2003 Tarihleri Arasında Ankara'da Düzenlenen VII. ODTÜ Ekonomi Konferansı'nda Sunulmuştur).

John R. CARTER and Michael IRONS, Are Economists Different, and if so, why?(1991), *Journal of Economic Perspectives*, 5, pp. 171-177.

Robert FRANK, Thomas GILOVICH and Dennis REGAN (1993), Does Studying Economics Inhibit Cooperation?, *Journal of Economic Perspectives*, 7, pp. 159-171.

Markus DETTMER, Rüdiger FALKSOHN, Alexander JUNG, Alexander NEUBACHER, Gregor Peter SCHMITZ, Holger STARK und Gabor STEINGART (2009), *Unheimliche Parallelen, Der Spiegel*, 18.

Hanno BECK (2006), *Sind Ökonomen Schlechtere Menschen? Wirtschaftswissenschaftler Kooperieren und Teilen Egoistischer als Ihre Mitmenschen, Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 26.

John Kenneth GALBRAITH (2005), *Die Ökonomie des ungeschulden Betrugs. Vom Realitätsverlust der heutigen Wirtschaft*, Siedler Verlag, München.

41 Daha çok devlet otoritesinin sağlanamadığı ülkeler için kullanılmaktadır. Weak Staates (zayıf devlet) ve failed Staates (dağılmış devlet) kavramlarından farklı anlamda kullanılmakta ve bu iki kavramın arasında bir durumu ifade etmektedir.